

Værkstedstradition, mesterrelation og bygherre

Studier af Danmarks senmiddelalderlige styltetårne

Af *Thomas Bertelsen*

1. *Tårne på stylder*

Af de mange tilbygninger, der i middelalderens sidste halvandet hundrede år blev tilføjet de danske kirker, hører styltetårnet til blandt de mest iøjnefaldende (fig. 1). Den særlige tårntype adskiller sig fra gængse kirketårne ved, at tårnunderdelen ikke er udformet som et lukket tårnrum. I stedet dannes den af en arkade, der åbner sig til et arkaderum, og om det karakteristiske udseende bemærkede M. Mackeprang i *Vore Landsbykirker* »...at det ser ud, som Bygningen stod paa Stylder«.¹

2. *Danmarks senmiddelalderlige styltetårne*

Fra Danmark kendes 59 senmiddelalderlige styltetårne, hvoraf 54 er helt eller delvist bevarede.² Hertil kommer endnu syv tårne fra renæssance og nyere tid i Jylland og på Fyn.³ Med én undtagelse er de middelalderlige tårne opført i teglsten i munkestensformat, ofte med genanvendelse af granitkvadre og kamp.⁴ Flertallet er opført mod skibets vestgavl over to murede piller, der er forbundet med et bueslag, hvorover tårnoverdelen er placeret (fig. 1).⁵ Kun i to tilfælde dannes tårnunderdelen af to fripillarer, så tårnet står åbent mod alle tre frisisider (fig. 2).⁶ En lang række af styltetårnene har dog i nyere tid fået arkaderne tilmuret, så åbningerne i dag kun ses som konturer i facaden eller bagmuren.

Styltetårnene er især karakteristiske for det middelalderlige Århus Stift, hvor de optræder i tre hovedkoncentrationer (fig. 3). Den mest markante gruppe findes på den sydlige del af Djursland, fortrinsvist i Djurs Sønder og Mols herreder, hvor kirkerne i ikke mindre end 14 nabosogne har fået et styltetårn i senmiddelalderen. Omkring Århus, især syd for stiftsbyen, optræder endnu en koncentration, og det samme gælder for området imellem og omkring Randers og Mariager fjerne. Af de kun 11 styltetårne, som ligger udenfor stiftet, findes den overvejende del i Himmerland og Vendsyssel, mens tårnbyggeriet hverken mod vest eller syd overskrider stiftsgrænsen. To optræder derimod på Nordfyn, mens ét enkelt ligger helt isoleret på Sydsjælland, øst for Næstved.

Det kan ikke udelukkes, at der blandt bevarede danske kirketårne skjuler sig flere styltetårne, idet tårntypens eneste karakteristika, den åbentstående tårnunderdel, kan være helt forsvundet under ombygninger.⁷ Også blandt nedrevne kirker, der alene er dokumenteret igennem udgravninger, kan der optræde enkelte styltetårne, da det vanskeligt kan afgøres, om eventuelle fundamenter ved vestgavlen har båret et tårnarrangement eller blot stræbepiller.⁸

Til trods for nogen variation i styltetårnsbyggeriet spores en række overordnede tendenser, der ofte er sammenfaldende med de geografiske grupper. På

Fig. 1. Styltetårnet ved Mesing Kirke syd for Århus, opført over to piller ved skibets vestgavl. Foto: Th. B. 2002.

Djursland og syd for Århus karakteriseres en stor del af styltetårnene ved at være meget spinkle og have sadeltag med nord-sydorienterede gavle (fig. 1). Arkaderne er meget høje, åbner sig i arkaderummets fulde bredde og er trukket helt op under klokkestokværket, der som regel er det eneste stokværk. Adgangen til det højtiddende klokkestokværk foregår via en luge fra skibets loft.

Fig. 2. Styltetårnet ved Voer Kirke syd for Randers fjord, opført over to fritstående piller. Foto: Th. B. 2002.

I den nordligste del af Århus stift, omkring Randers og Mariager fjorde og længere mod nord, minder styltetårnene oftere om landsdelens øvrige senmiddelalderlige kirketårne (fig. 4). Generelt er styltetårnene her sværere end på Djursland og syd for Århus, og er forsynet med sadeltage med øst-vestorienterede gavle. Arkaderne åbner sig sjældent i arkaderummets fulde bredde og er generelt meget

Fig. 3. Udbredelseskort med markering af de middelalderlige stiftsgrænser og Danmarks 59 senmiddelalderlige styltetårne. Nedre tårne er markeret med ■
Tegning: Th. B. 2003.

lave, da der foruden klokkestokværket ofte også optræder et mellemstokværk. Blandt disse tårne kan der kun sjældent dokumenteres en oprindelig åbning ind til kirkens loft, og adgangen til klokker-

ne må ligesom i dag have foregået ad stiger i arkaderummet.

De danske styltetårnes relativt snævre geografiske udbredelse og tydelige gruppering antyder, at store

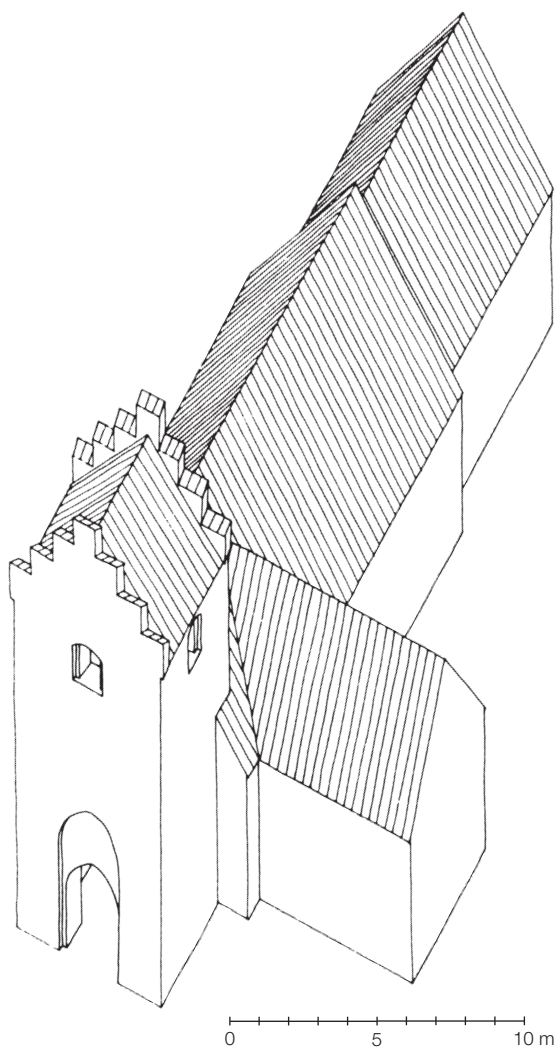

Fig. 4. Aksonetrisk rekonstruktion af det velbevarede styttetårn ved Råsted Kirke nord for Randers. Den smalle og lave arkade er som ved flere andre styttetårne blev tilmuret i nyere tid, og det fremkomne tårnrum er lagt til skibet. Åbningen kan dog i agttages i både bagmur og facade, hvor den spidsbuede arkade har haft halvtstensfalsede vanger og spejl. 1:300. Tegning: Th. B. 2002.

dele af byggeriet må være opført under fælles påvirkning. Blandt styttetårnene optræder dog også iøjnefaldende variationer, hvilket vanskeliggør skelnen mellem værkstedstradition og den direkte mesterrelation.

3. Mesterrelation og værkstedstradition

Indenfor kunst- og arkitekturhistorien har spørgsmålet om, hvem der har udført et arbejde, til alle tider været centralt og har ofte givet anledning til faglige diskussioner. Fra og med renæssancen kan dannes et rimeligt detaljeret billede af danske bygmestre og deres virke, ofte dokumenteret igennem skriftlige kilder, men et sådan kildemateriale kan i Danmark kun undtagelsesvist knyttes til middelalderligt byggeri. Kun sjældent giver en bygmester sig til kende på anden vis end igennem sit bygningsværk, og det kan diskuteres, i hvor høj grad det er muligt at indkredse dem alene på baggrund af bygningsarkæologiske og arkitekturhistoriske studier.

Allerede fra begyndelsen af det 20. århundrede blev der i denne diskussion sat fokus på de dekorative elementer i bygningskunsten og for gotikkens vedkommende især på blændingsgavlne. Herom konkluderede kunsthistoriker Francis Beckett, at de foruden at være forskellige indenfor tid udviste forskelligheder indenfor landsdelene og de enkelte egne, og at der ved sammenstilling af hele materialet ville kunne udskilles »en række Muremestre og deres Skoler«. ⁹ Studiet af netop blændingsgavl er siden ofte blevet anvendt ved indkredsning af både regionale og lokale traditioner i byggeriet, værkstedstraditioner, og af de enkelte mestre. Indgangsvinklen kan dog være mangelfuld, da det i studiet af bygningselementer der kan betragtes som dekorative, for eksempel gavlblændinger, gesimsfriser samt bue-

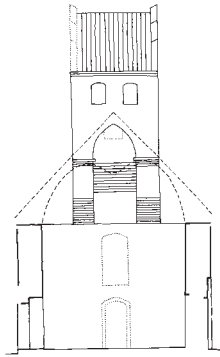
former i vinduer og døre, er vanskeligt at skelne tradition fra person. Eksempelvis kan næsten identiske gavlblændinger i to nordvestsjællandiske kirker, Holmstrup og Raklev lede tanken hen på en mesterrelation, men da de kan dateres til henholdsvis 1485-1500 og 1547, må de nødvendigvis være udtryk for et egnstypisk motiv, som har været i anvendelse i mindst et halvt århundrede.¹⁰ At udskille en bygmester overvejende på baggrund af dekoration forudsætter, at byggeriet har et højt detaljeniveau med en originalitet, der næppe kan være blevet eftergjort af andre eller som skiller sig væsentligt ud fra til det omkringliggende byggeri. Der må dog nødvendigvis tages forbehold for, at én muremester har været i stand til at variere sit arbejde så betydeligt, at ingen af hans byggerier er kommet i besiddelse af alle hans kendetegn.¹¹

I relation til den hjemlige gotik er variationen i byggeriet størst i Østdanmark, mens byggeriet navnlig i Jylland er langt enklere, og et studie alene af dekoration vil her ofte være umulig. Derfor kan det med fordel kombineres med studier af konstruktive særpræg, der er til stede i ethvert byggeri og ikke i samme grad som dekorative elementer er blevet kopieret af andre bygmestre, som derved har transformeret den personlige stil til et lokalt eller regionalt særkende.¹² Da teglsten også i middelalderen var af standardiseret format, kan teglstenbyggerier i vid udstrækning betragtes som modulbyggerier, hvor gentagelse af selv de mest komplicerede løsninger er mulig. En bygmester kan have gentaget velfungerende konstruktioner, eksempelvis af hvælv, uafhængigt af bygningens æstetiske udtryk, som løbende kan være blevet udviklet. Yderligere kan netop dekorative indslag som gavlblændinger, gesimsfriser og bueformer nemt forsvinde eller forvanskes

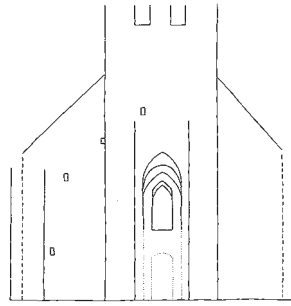
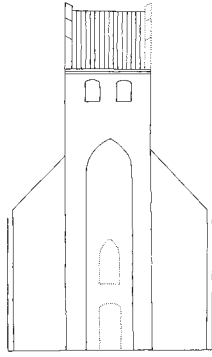

Fig. 5. Udbredelseskort over stilletårne, hvis østmure udkrages bag skibets loft. To piller med udspring af skibets gavltrekan (■); To piller ført ned langs indersiden af skibets vestgavl (●); Udkræning af østmurens fulde bredde (▲). Tirstrup og Albøge er markeret med tomme signaturer. Tegning: Th. B. 2003.

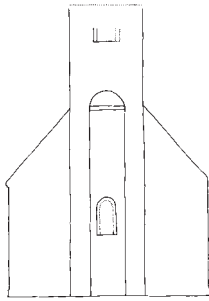
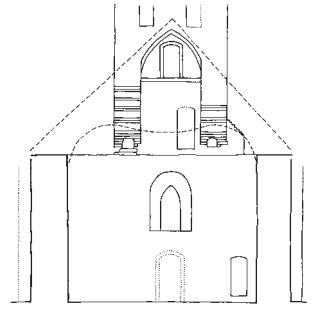
ved istandsættelser. Overordnede konstruktioner har oftere overlevet, enten fordi de var uden betydning for den ydre fremtræden, eller fordi de var så forankrede i bygningen, at de ikke kunne ændres.

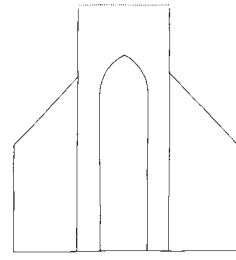
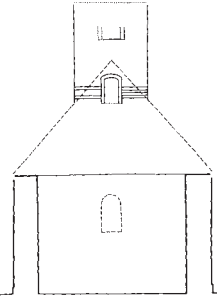
1

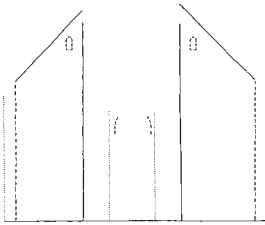
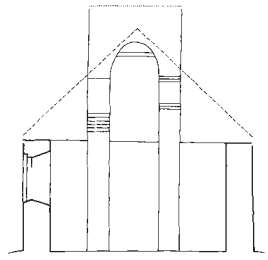
2

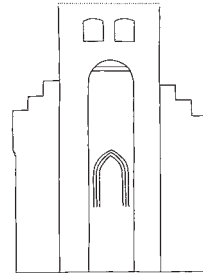
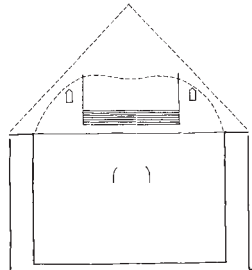
5

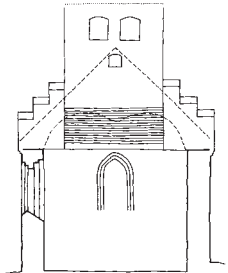
6

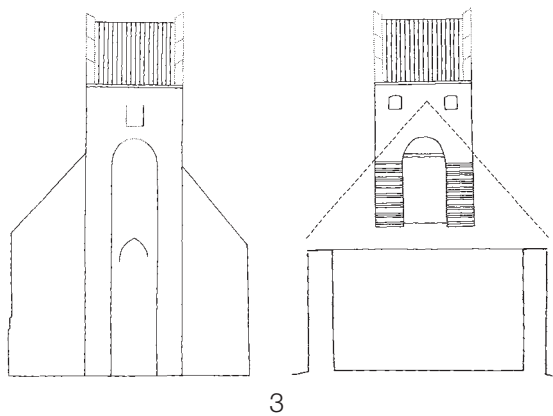

9

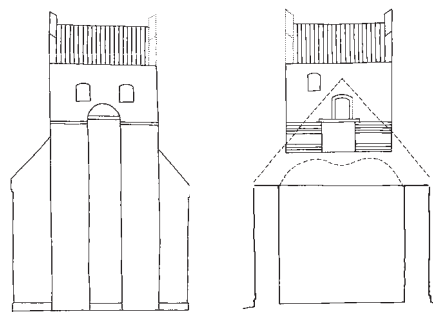

10

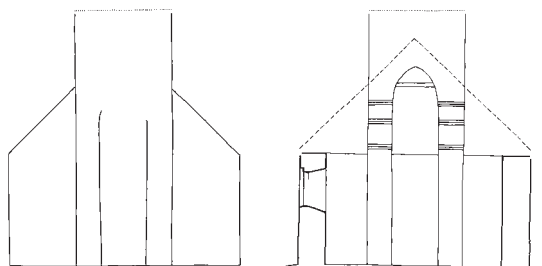

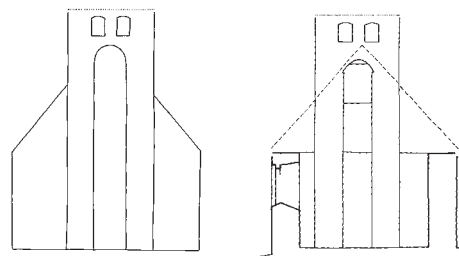
3

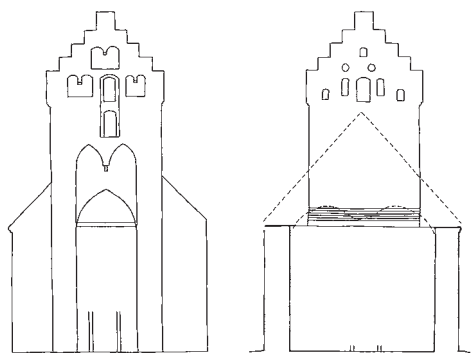
4

7

8

11

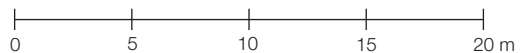

Fig. 6. Opstalter af vestfacade og snit igennem skibet i Albøge (1), Tirstrup (2), Feldballe (3), Mesing (4), Nimtofte (5), Helgenæs, (6), Vistoft (7), Tulstrup (8), Ebeltoft (9), Skanderup (10) og Ore Kirker (11). Kun bevaret middelalderligt murværk er medtaget. 1:300. Tegning og opmåling: Th. B. 2002 delvist med udgangspunkt i opmålinger i Antikva-risk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

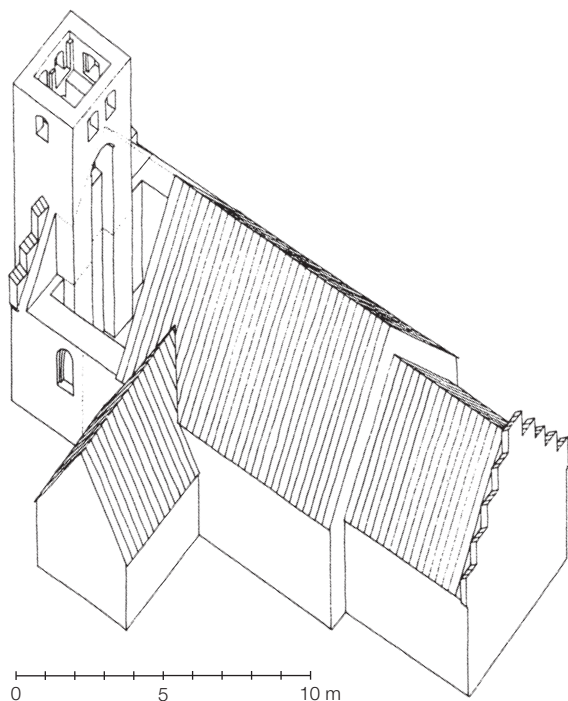

Fig. 7. Aksonometrisk rekonstruktion af tårnkonstruktionen i Tulstrup Kirke. Tegning: Th. B. 2002.

4. Elleve beslægtede stylvetårne

Også blandt stylvetårnene optræder der markante konstruktive særtræk, særlig tydeligt mellem elleve tårne på Djursland og Århuseggen, der hører til blandt de spinkle stylvetårne (fig. 5). Gruppen skiller sig først og fremmest ud ved, at tårnoverdelenes østmure ikke som almindeligt er opført lodret over skibets vestgavl men i stedet er udkraget ind over skibets loft, så tårnoverdelen er blevet en smule brede-

re end tårnunderdelen. Udkragningerne er kun på mellem ca. 20 og 60 cm og kan alene iagttages fra skibets loft; således har de ikke direkte indflydelse på tårnens ydre.

Det særegne konstruktionsprincip kan inddeles i tre hovedtyper. Ved tre djurslandske kirker, Albøge, Tirstrup og Feldballe, er udkragningen udformet som to piller, der udspringer af gavltrekanten og under kippen forbindes af et bueslag. Derved kommer tårnoverdelene nærmest til at ride over gavltrekanten, båret af en ind- og udvendig arkade (fig. 6; 1-3, 11). Til denne type kan knyttes yderligere ét djurslandsk tårn, Nimtofte, hvor gavltrekanten udkrages på hver side af lugen til klokkestokværket, samt Melsing syd for Århus, hvor gavltrekantens udkragede piller blot forbindes af en indmuret vandret bjælke (fig. 1, 6; 4-5). Her er udkragningen endda kopieret på vestfacaden som en dekorativ falsning under klokkestokværket.

I Helgenæs og Vistoft på Mols samt Tulstrup syd for Århus ses en variant af konstruktionsprincippet, idet den udkragede østmur ikke udspringer af gavltrekanten men derimod hviler på to indvendige murpiller, som er ført ned langs skibets vestgavl, så grundplanen fremstår med både ind- og udvendige murpiller (fig. 6; 6-8). En sidste type optræder i Ebeltøft, Skanderup og fynske Ore, hvis østmure udkrages i deres fulde bredde umiddelbart over skibets murkrone (fig. 6; 9-11).

Blandt de elleve tårne kan der alene i Ore konstateres et mellemstokværk foruden klokkestokværket, hvortil der er adgang via en stige i arkaderummet.¹³ Hverken indretning eller opgang til klokkerne kendes i det stærkt ombyggede tårn i Ebeltøft, mens adgangen i de øvrige ni tårne foregår fra skibets loft.¹⁴ Mest særpræget er opgangen udført i Feldballe, Hel-

*Fig. 8. Den udkragede østmur i Feldballe Kirkes styttetårn, set fra skibets loft.
Foto: Th. B. 2002.*

Fig. 9. Ved styltetårnet i Ore på Nordfyn er arkadebuen forsynet med et spejl med tvillingespidsbue, der efter arkadens tilmuring fremstår som en facade-dekoration. Foto: Th. B. 2001.

genæs, Tulstrup og Vistoft, hvor den går op igennem klokkestokværkets bjælkelag via den skakt, der er fremkommet mellem skibets gavltrekant og tårnets indvendige arkade (fig. 7, 8). Også i Albøge og Tir-

strup er adgangen placeret under den indvendige arkade, dog som en regulær dør i skibets gavltrekant.¹⁵ I Mesing, Nimtofte og Skanderup er der som almindeligt for tårnene på Djursland og egnene syd for Århus adgang via en luge i tårnets østmur.

Foruden de udkragede tårnoverdele bindes de elleve tårne også sammen på anden vis; gruppen omfatter fem af de i alt kun otte styltetårne, hvor der mod vest og flere steder også mod øst optræder to glamhuller i klokkestokværket, samt det eneste tilfælde, hvor dette alene er konstateret mod øst.¹⁶ Yderligere optræder seks af de i alt kun otte styltetårne, hvor der i arkaderummet kan konstateres et samtidigt vestvindue.¹⁷ Hertil kommer de to eneste sikre eksempler på en oprindelig vestindgang i arkaderummet, Albøge og Ore.¹⁸ I Tirstrup antyder vestvinduet ca. 75 cm dybe spejl dog, at dets vanger oprindeligt har været ført til jorden som indramning af en dør, der er erstattet af den nuværende sekundære dør. Flere døre og vinduer kan være forsvundet i de styltetårne, hvis arkaderum er blevet lukket og forbundet med skibet.¹⁹ Blandt de elleve tårne kan begge dele således kun afvises i Mesing og Tulstrup.

På trods af disse åbenlyse fællestræk udviser de elleve tårne også markante forskelle. Mest iøjnefaldende er variationen mellem de otte bevarede arkadebuer; i Feldballe, Mesing, Nimtofte, Skanderup og Tulstrup er den rundbuet, mens den i Albøge, Helgenæs og Ore er spidsbuet. I Ore er bueslaget desuden ledsaget af et spejl med tvillingespidsbue. Det samme gælder for de indvendige arkadebuer; i Tulstrup er den fladbuet, i Feldballe og Helgenæs rundbuet, mens de i Albøge, Vistoft og Tirstrup er spidsbuede, sidst nævnte med falset bueslag. Lignende variation iagttages ved udformningen af arkaderum-

menes bevarede vinduer, som dels er spidsbuede, dels rundbuede og stedvist forsynet med spejle. Om der har været overensstemmelse mellem tårnenes tagløsninger kan ikke afgøres, men som almindeligt for styltetårne på Djursland og Århuseggen har de tre tårne med bevaret tagløsning her, Albøge, Feldballe og Mesing, sadeltage med nord-sydorienterede gavle over falsgesimser, og i Ebeltoft vides forsvundne gavle at have haft samme orientering.²⁰ I de bevarede blændingsdekorationer findes derimod ingen overensstemmelser. I Mesing er kamgavlen dekoreret med én central cirkelblænding, mens den i Albøge er udekoreret. I Feldballe er den stærkt nedskårne nordre gavltrekant blot bevaret med dobbelt savskifte over gavlfoden.²¹ Ved det fynske tårn i Ore er de bevarede kamtakke gavle derimod øst-vestorienterede, mod vest dekoreret med tre blændinger med fladbuede tvillingebuer og mod øst af en usammenhængende dekoration bestående af fladbuede højblændinger og cirkelblændinger samlet omkring en glug.

At udkragede tårnoverdele hverken kan genfindes blandt de øvrige styltetårne eller er lykkedes at påvise ved andre senmiddelalderlige kirketårne i Danmark taler for, at de er opført i tilknytning til hinanden. Om der direkte er tale om et mesterfællesskab er dog næppe sandsynligt. Nok må middelalderens bygmestre forventes at have kunnet variere deres byggeri betydeligt, men det kan undre, at det i så stor en udstrækning som her ses ved et konstruktivt element. Tårnene er snarere opført af en snæver gruppe af bygmestre, som har haft kendskab til hinandens byggerier, eventuelt af svende, som har arbejdet på et eller flere tårne i gruppen og derigennem har viderebragt konstruktionsprincippet i egen fortolkning. At dette er tilfældet antydes især i Ore,

Fig. 10. Tirstrup Kirke, set fra vest. Foto: Th. B. 2002.

som nok ligger isoleret i forhold til flertallet af de danske styltetårne, men hvis beliggenhed ved den nordfynske kyst taler for, at det er opført under østjysk indflydelse (fig. 9). Tårnet er dog på flere punkter bygget efter fynske retningslinier, hvilket især kommer til udtryk ved spejlet over arkadebuen,

som har stærke mindelser om de facadeblændinger, der netop karakteriserer mange nordfynske kirketårne, og som i Ore er den mest udbredt tagform på kirketårne her sadeltage med øst-vestorienterede gavle.²² Dette taler for, at tårnet skal tilskrives en fynsk bygmester, som har hentet en del af sin erfaring i Østjylland.

Under indflydelse af tidens gængse formsprog og muligvis også i forsøget på at skabe et personligt udtryk har de enkelte bygmestre varieret tårnenes ydre betydeligt. Dette ses især i arkadebuer, vinduer og gavlblændinger, hvis udformning er almindeligt udbredt i den sene danske teglstensgotik, og de elleve tårne ville næppe kunne knyttes til hinanden alene på baggrund af disse træk. Det samme gælder for de karakteristika, der optræder i tårnenes overordnede disponering; de spinkle dimensioner, orienteringen af sadeltagene og deres indretning. For de tårne, som ligger omkring Århus og på Djursland, er disse træk almindeligt forekommende i styltetårnsbyggeriet og angiver blot tilhørsforholdet til samme værkstedstradition. Heller ikke tilstedeværelsen af vinduer i arkaderummene er unik for de elleve tårne og kan som døre sammested meget vel have haft større udbredelse end i dag.

5. *Tirstrup og Albøge*

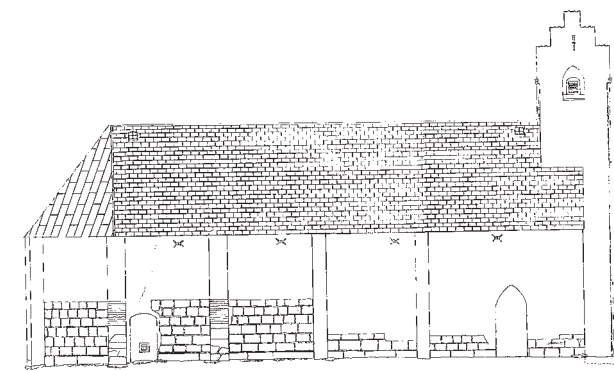
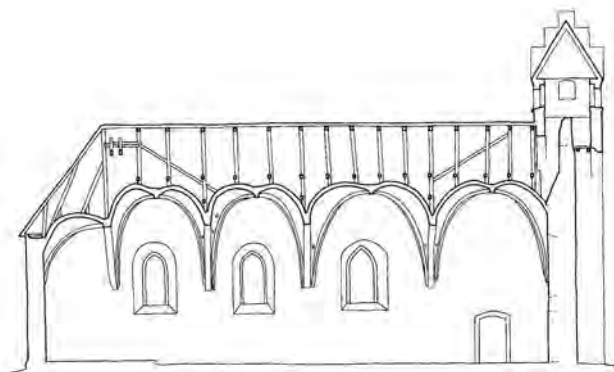
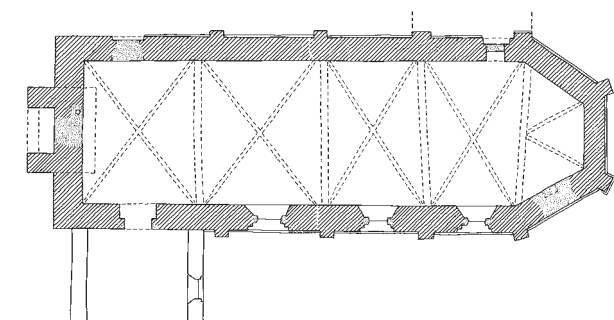
Kun for to af de elleve styltetårne, Tirstrup og Albøge, kan der antydes et direkte mesterfællesskab. Relationen sløres imidlertid af, at Tirstrup ved en ombygning i midten af 1700tallet bl.a. fik opskalket spir og nymuret, kurvehanksformet arkadebue (fig. 10).²³ Mellem de to kirkers bevarede afsnit optræder dog en række markante fællestræk ud over de allerede omtalte, og i forhold til de øvrige kirker med styltetårne sammenbindes de to djurslandske nabokir-

ker især ved, at tårnene er i forbandt med hele den øvrige kirkebygning (fig. 11).

Begge kirker er opført som et enkelt langhus med valmtagsdækket korpolygon udført som tre sider af en sekskant.²⁴ I Albøge, der er en smule mindre end Tirstrup, kan konstateres et byggestop mellem langhusets østlige og vestlige del, men byggeriets homogenitet tyder på, at det kun har været kortvarigt. Foruden korpolygonen udgøres kirkerne af fire fag, der udvendigt markeres af svagt fremspringende stræbepiller. I Tirstrup er den nordvestre kraftigere, idet den griber om en trappe til kirkens loft. Byggematerialet er begge steder teglsten i munkeskifte under stedvis anvendelse af polsk skifte, men i facaderne indgår også betydelige mængder granitkvadre, der sammen med romanske bygningsdetaljer og langhusenes granitsokler fortæller, at der på stedet har stået romanske forgængere.²⁵

Hverken i Albøge eller Tirstrup har langhusene vinduer mod nord, mens sydfacadens tre østligste fag hver har et spidsbuet vindue med udvendig dobbeltfals.²⁶ I Tirstrup er et lignende vindue placeret i korpolygonens sydside, hvor et blændet vindue også optræder i Albøge. Som et blændet østvindue i Tirstrup kan dette dog ikke med sikkerhed relateres til det oprindelige anlæg. I Albøge er vinduerne øst for byggestoppet lidt smallere end det vestligste, der indvendigt er placeret i fladbuet smig. Alle øvrige vinduer i såvel Albøge som Tirstrup har rundbuede smige. Udformningen af vestgavlens vindue kendes kun i Tirstrup, hvor den blændede åbning er bevaret som en indvendig niche. Lysningen har været spidsbuet og i facaden forsynet med tre spejle, to spidsbuede og et mellemliggende rundbuet.

Langhusenes nord- og syddør er placeret i det vestligste fag, indvendigt i en fladbuet niche, men

0 5 10 m

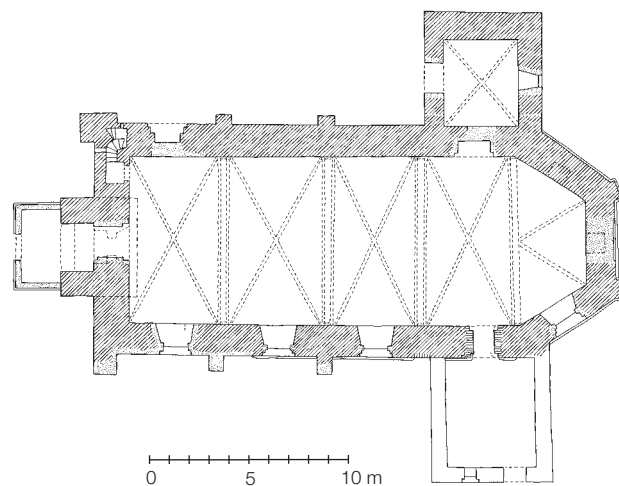

Fig. 11. Albøge Kirke: Plan, længdesnit og opstalt af nordfacade (tv.). Tirstrup Kirke: Plan (th.). Opmåling: Vilhelmsen & Kristensen 1985. Planer og snit revideret af Th. B. 2002. Signaturer efter Danmarks Kirker.

kun den delvist omdannede syddør i Albøge er endnu i brug. Mens syddøren i Tirstrup kun akkurat kan erkendes, er den fladbuede norddør udvendigt ledsaget af dobbeltfalsede vanger, der rejser sig som et spidsbuet spejl over et rundbuet i lighed med vestvinduet. I Albøge er norddøren udvendigt blot halvstensfalsat og forsynet med spidsbuespejl. Hvordan vestindgangene her har været udformet, vides ikke.

Langhusene er overhvalvede af puklede krydshvælv og tredelt hvælv i korpolygonen, alle opført over vægforlæg. Ribberne er retkantede med kantstillede sten i den nederste meter og de spidsbuede gjordbuer, er i Tirstrup falsede og hviler over konsoller dannet af en løber over en binder.

Alle hvælvfag har overribber af fladelagte løbere i forlængelse af hinanden, stedvist afbrudt af frem-springende tværstillede bindere.

I Tirstrup slutter sig yderligere et sakristi til langhusets nordfacade.²⁷ Forstyrrelser i sammenstødet med langhuset angiver, at sakristiet ikke er opført i direkte sammenhæng med den øvrige del af kirken, men da den blændede dør ind til koret er oprindelig, kan det have været planlagt fra opførelsen.²⁸ I sakristiet optræder et hvælv som langhusets, mens alle nuværende åbninger er sekundære.²⁹ Tilbygningen dækkes af et sadeltag, men af den omsatte gavltrekanter er kun bevaret et dobbelt savskifte over gavlfoden. I Albøge afslører en fladbuget dør i korets nordside samt fortanderinger på ydermuren at der også her har været planlagt et sakristi, der imidlertid aldrig er blevet opført.

Imellem de to kirker ses mange ligheder, men ikke alle er unikke i dansk teglstensgotik. Først og fremmest er kirkernes overordnede disponering, et enkelt langhus med tresidet korpolygon og eventuelt kun med sydvendte vinduer, en velkendt gotisk kirkeplan.³⁰ Det samme gælder udformningen af hvælvene og langhusenes sydvendte vinduer, der er almindeligt udbredt over hele landet. Ved en række markante konstruktive elementer optræder der imidlertid særlig overensstemmelse. Foruden udformningen af de udkragede tårnoverdele ses dette især i hvælvenes overribber og brugen af polsk skifte, der ikke har generel udbredelse i østjysk gotik. Dette kunne tyde på, at de to kirker er udført af håndværkere med samme forudsætninger og muligvis af samme bygmester; *Tirstrup-Albøgemesteren*.³¹

At de to kirker trods mesterfællesskabet ikke er identiske skyldes blot, at Tirstrup på alle områder er en mere eksklusiv bygning end Albøge. Hvor

norrdørens spejl i Albøge er forsynet med et enkelt spejl, er den i Tirstrup udført med flerfaset spejl. Både gjordbuerne og det indvendige bueslag, der bærer den udkragede tårnoverdel, er falsede i Tirstrup og hviler i skibet på konsoller, mens de i Albøge er retkantede og i skibet slutter sig direkte til murene. I Tirstrup er der yderligere forbindelse til skibets loft via en trappe i skibets nordvestre hjørne, mens adgangen i Albøge har foregået ad en løs stige, eventuelt via en lem i en hvælvkappe, i lighed med størstedelen af de danske stylvæltårne.

6. Rosenkrantzterne og stylvæltårnene

Kun et fåtal af Danmarks middelalderlige landsbykirker udgøres af nyopførte senmiddelalderlige langhuse med polygonal korgavl, og især i Jylland hører kirketyperne til blandt undtagelserne. At netop den romanske landsbykirke i Tirstrup i senmiddelalderen erstattedes af en tidssvarende kirkebygning er dog næppe en tilfældighed. I langhusets hvælv ses Rosenkrantzernes våbenskjold sammen med våbenet for Jens Iversens Lange, der bestred bispeembedet i Århus fra 1449-1482, samt våbenet for familien Krognos. Kombinationen taler for, at Rosenkrantzvåbenet tilhører Otte Nielsen Rosenkrantz, der inden 1426 og til sin død i 1477 var gift med Marie Krognos.³² Otte Nielsen Rosenkrantz var i årtierne omkring 1400-tallets midte en af landets rigeste og mest indflydelsesrige mænd og meget taler for, at han byggede kirken indenfor den 28-årige periode mellem 1449, hvor Iversen Lange tiltrådte som bisp, og 1477. Dette bekræftes i Pontoppidans *Den Danske Atlas*, som i 1700-tallet omtaler en nu forsvunden, udateret indskrift på kirkens nordmur, der ifølge Pontoppidan skulle have meddelt, at Otte Rosenkrantz opførte kirken i 1465.³³

Tirstrup er imidlertid ikke den eneste kirke med stiltetårn, der har tilknytning til Rosenkrantzerne, og flere tilhører endda gruppen med udkraget tårnoverdel. Også i Skanderup, hvor stiltetårnet er opført i forbandt med en vestudvidelse af skibet, ses i dennes hvælv et våbenskjold for Rosenkrantz og Gyldenstjerne. Bygherren må her være Otte Nielsen Rosenkrantz' søn Erik Ottesen Rosenkrantz hvis hustru var Sophie Gyldenstjerne. Våbenet daterer sammen med de øvrige kalkmalerier bygningsafsnittet til 1480'erne.³⁴ I Ebeltoft findes familiens våben i langhuskoret, mens der i Dråby, hvor stiltetårnets overdel dog ikke udkrages, optræder et Rosenkrantzvåben i skibets hvælv.³⁵

Da Otte Nielsen og Erik Ottesen Rosenkrantz var lensmænd i henholdsvis Kalø og Skanderborg len, der netop er stiltetårnenes kerneområde, kan det ikke undre, at enkelte har relation til familien.³⁶ Imidlertid kan flere af de kirker som fik stiltetårne tillægges en ganske speciel rolle for familien. Rosenkrantzernes hovedsæde Bjørnholm lå i Tirstrup sogn, og Skanderborg, hvor Erik Ottesen Rosenkrantz var lensmand fra senest 1452 til 1488, ligger i Skanderup sogn. Også Bregnet fik i senmiddelalderen tilføjet stiltetårn, og Kalø, hvor Otte Nielsen Rosenkrantz var lensmand 1439-1467, ligger netop i Bregnet sogn.³⁷

At Rosenkrantzernes mulige brug af stiltetårne skal opfattes som bevidst, antydes af, at ikke alle tårne, der kan knyttes til familien, kan relateres til samme mester. Således er byggerierne tilsyneladende ikke blot resultat af, at familien har anvendt samme bygmester; det centrale har snarere været et ønske om at bygge tårne med åbentstående tårnunderdele. Otte Nielsen Rosenkrantz kan som en af landets mest magtfulde mænd meget vel tænkes at have in-

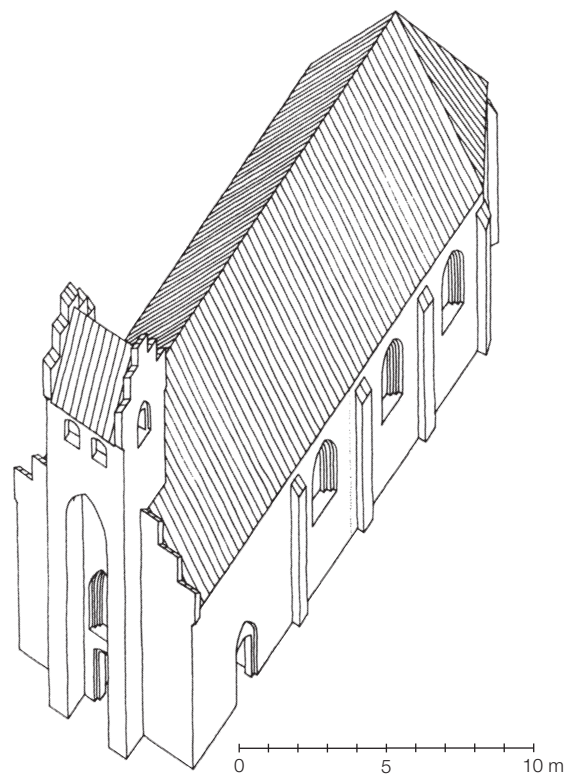

Fig. 12. Aksonometrisk rekonstruktion af Albøge Kirke, set fra SV, med indtegning af vindue og dør i stiltetårnets arkaderum. 1:300. Tegning: Th. B. 2002.

troduceret den særprægede tårntype i Danmark, måske ved opførelsen af sin egen sognekirke i Tirstrup omkring 1465. Senere har familien opført stiltetårne ved andre kirker, bl.a. Skanderup. Familiens brug af den karakteristiske tårntype kan have været et ønske om at tilføje en række af deres mest centrale kirker et iøjnefaldende karakteristika, og måske

har slægten i en periode haft en form for eneret på tårntypen. Hvor mange styltetårne, der kan tilskrives Rosenkrantzerne, er ikke efterprøvet, men tårntypens store udbredelse og variationen i byggeriet, især mellem tårnene på Djursland/Århuseggen og tårnene i stiftets nordlige del, taler for, at styltetårnet på et tidspunkt er blevet alment udbredt. Således er heller ikke alle tårne med udkraget tårnoverdel nødvendigvis Rosenkrantz-opførelser.

7. Funktion

Kirketårne spillede ingen uundværlig praktisk eller liturgisk rolle i middelalderen, hvilket bekræftes af, at mange kirker ved reformationen endnu stod kullede. Tårne kunne fungere som klokketårne, hvilket også har været tilfældet for styltetårnene, der på trods af spinkle dimensioner ofte har spor efter en oprindelig klokkestol.³⁸ Tårnenes nederste rum kunne inddrages som udvidelse af kirkens areal eller anvendes som dåbskapel, men ingen af disse traditionelle funktioner kan tilknyttes de åbne underdele.³⁹

Styltetårnenes ofte spinkle dimensioner og åbne underdele er gerne blevet opfattet som et materialebesparende hensyn.⁴⁰ Med Rosenkrantzernes tilknytning til en del af styltetårnene, endda nogle af de spinkleste, må denne tolkning dog revurderes. Således erstattedes hele kirken i Tirstrup, mens tårnet i Skanderup opførtes i tilknytning til en vestforlængelse, der udvidede skibets areal med mere end en tredjedel.

Det er bemærkelsesværdigt, at netop Tirstrup, der kan høre til blandt de ældste danske styltetårne, er forsynet med et vindue og formentlig også en vestindgang i arkaderummet. Tårnet rejser sig som en mægtig portal, der føjer et stateligt udtryk til indgan-

gen, som kan have været bygherren Otte Nielsen Rosenkrantz's private og derved en magtmanifestation. Da kun et fåtal af de danske styltetårne har haft et vindue i arkaderummet, og endnu færre har spor efter en vestindgang, må denne idé dog være blevet forladt med tiden, og tårntypen alene videreført for motivets skyld. Efterhånden har styltetårnet fået flere fællestræk med almindelige senmiddelalderlige kirketårne, som det især ses i den nordligste del af udbredelsesområdet, hvor byggeriet kan være yngre end på Djursland og Århuseggen.

Sammenhængen mellem styltetårne og vestindgange kan også kaste lys over baggrunden for de udkragede tårnoverdele. Konstruktionen kan være udført for at hindre tårnenes udvendige piller i at blive så fremspringende, at arkaderummets indgangsparti har fået udseende af, at være placeret i en dyb skakt (fig. 12). I de fleste tilfælde har de yderst svage udkragninger næppe ændret de udvendige pillers form væsentligt, men i Tirstrup og Albøge, hvor tårnoverdelens udkragninger er ca. 50 cm brede, har de haft nogen indflydelse på pillernes ydre fremtræden.

Noter

1. Mackeprang 1920 s. 107.
2. Århus Amt: Voldby (Gjern); Borum (Framlev Herred); Elsted, Ølsted (Vester Lisbjerg Herred), Gylling, Hvilsted, Saksild, Torrild, Tulstrup (Hads Herred); Blegind, Dover, Mesing, Skanderup, Stilling (Hjlemslev Herred); Hvirring (Nim Herred). Randers Amt: Falslev, Nørre Onsild (Onsild Herred); Ensløv, Kastbjerg, Kærby, Sødring, Vindblæs (Gerlev Herred); Kousted, Linde (Nørhald Herred); Gimming, Råsted (Støvring Herred); Voer (Rougsø Herred); Søby (Sønderhald Herred); Bregnet (Øster Lisbjerg Herred); Karlby, Nimtofte, Villersø (Djurs Nørre Herred); Albøge, Ebdrup, Feldballe, Fuglslev, Hoed, Kolind, Tirstrup (Djurs Sønder Herred); Agri,

- Dråby, Ebeltoft, Egens, Helgenæs, Rolsø, Vistoft (Mols Herred). Viborg Amt: Kragelund (Hids Herred); Løvel (Nørlyng Herred); Tånium (Sønderlyng Herred). Ålborg Amt: Binderup (Gislum); Sejlflod (Fleskum Herred); Vilsted (Slet Herred) Hammer, Horsens (Kær Herred). Hjørring Amt: Alstrup (Hvetbo Herred). Vejle Amt: As (Bjerre Herred). Odense Amt: Hårslev, Ore (Skovby Herred). Præstø Amt: Vester Egede (Tybjerg Herred). Hvirring, Kolind, Rolsø, Stilling og Ølsted er nedrevne men kendes fra enten skriftlige kilder, opmålinger, fotomateriale eller arkæologiske udgravninger (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 1727, 2948-2949, 5237-5238; Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet). For de øvrige tårne bygger artiklen på bygningsarkæologiske undersøgelser af de danske stlytetårne, udført i 2002.
3. Viborg Amt: Finderup (Nørlyng Herred); Thorning (Lysgård Herred). Ringkøbing Amt: Resen (Skodborg Herred). Vejle Amt: Sønder Omme (Nørvang Herred). Ribe Amt: Anst (Anst Herred). Svendborg Amt: Nyborg, Vor Frue (Vindinge Herred), Vejstrup (Gudme Herred).
 4. Som det eneste danske stlytetårn er Karlby (Djurs Nørre Herred, Randers Amt) opført i lokal kalksten.
 5. Kun i Kærby (Gerlev Herred, Randers Amt) er tårnet placeret ved korets østgavl.
 6. Af de middelalderlige stlytetårne er tårnet i Voer (Rougsø Herred, Randers Amt) og Vester Egede (Tybjerg Herred, Præstø Amt) opført over fripillar. Denne planløsning optræder også ved tre eftermiddelalderlige stlytetårne: Anst (Anst Herred, Ribe Amt), Sønder Omme (Nørvang Herred, Vejle Amt) og Vejstrup (Gudme Herred, Svendborg Amt).
 7. Sønder Årslev (Hasle Herred), Tunø (Ning Herred), Sønder Vissing (Tyrsting Herred) antydes af *Danmarks kirker* som værende stlytetårne, men ikke ved nogen af kirkerne kan den åbne tårnunderdel erkendes (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968 s. 1551-1552, 2383-2384, 3815). Trap Danmark antyder desuden, at der i Store Arden (Hindsted Herred, Ålborg Amt) er bevaret rester af et stlytetårn, hvilket er afvist ved bygningsarkæologiske undersøgelser (Trap, *Ålborg Amt* 1961 s. 1147).
 8. I *Danmarks Kirker* antydes, at fundamenter efter to sekundære piller ved vestgavlen af den udgravede Dyngby Kirke (Bjergsted Sogn, Hads Herred, Århus Amt) er rester af et stlytetårn. I modsætning hertil er to lignende, sekundære piller ved vestgavlen af den udgravede St. Mikkels Kirke i Viborg tolket som stræbepiller, der er en udbredt senmiddelalderlig tilføjelse ved danske landsbykirker (Danmarks Kirker, Århus Amt, 1968 s. 2517; Krønggaard Kristensen 1987 s. 53).
 9. Beckett 1927 s. 62.
 10. Johannsen 1979 s. 107; *Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 2001 s. 1375; 1797.
 11. Johannsen 1979 s. 107-108.
 12. Vedsø 1989 s. 79.
 13. Imellem mellemstokværket og skibets loft er der sekundært brudt en åbning i tårnets østmur.
 14. Rasmussen & Albeck 1951 s. 89-94. Heller ikke tårnets arkade kan konstateres i Ebeltoft, men da der samtidig med tårnets opførelse bliver indsat et vindue i skibets vestgavl, ud for arkaderummet, må tårnunderdelen fra opførelsen have stået åbent.
 15. I Albøge kan den blændede åbning til klokkestokværket kun iagttages som en forstyrrelse i murværket.
 16. I Albøge, Mesing, Skanderup, Tirstrup og Tulstrup er klokkestokværket forsynet med to vestvendte glamhuller, og med undtagelse af Mesing er dette også tilfældet mod øst. I Feldballe er der derimod to glamhuller mod øst og ét mod vest.
 17. I Albøge, Ebeltoft, Feldballe, Nimtofte, Skanderup og Tirstrup er der i arkaderummet indsat et vindue i skibets vestgavl. I Albøge kan det blændede vindue kun konstateres som svage konturer i murværket. I Ebeltoft er kun bevaret rester af den indvendige niche og i Feldballe kan det udvendige spidsbuede spejl. I Ebeltoft er gavltrekanen desuden forsynet med to blændede glugger med spærstik.
 18. Både i Albøge og Ore er vestindgangen blændet og kan i Albøge kun erkendes som en fladbuet kontur i bagmuren, stærkt forstyrret af en sekundær, indmuret skorstenspipe.
 19. Både i Helgenæs og Vistoft er skibets vestgavl blevet nedbrudt efter tårnarkadernes tilmuring, og eventuelle spor efter vinduer og døre kan være helt forsvundet ligesom i Ebeltoft, Feldballe, Skanderup og Tirstrup, hvor en dør ikke kan afvises.
 20. Rasmussen & Albeck 1951 s. 92.
 21. Både i Albøge, Feldballe og Mesing er den søndre gavltrekan omsat i nyere tid.
 22. Senmiddelalderlige kirketårne med facadeblændinger er særlig udbredt på Nordvestfyn og optræder blandt andet i Nørre Åby Kirke (Vends Herred, Odense Amt) og Skovby Kirke (Skovby Herred, Odense Amt) der begge også afsluttes af sadeltage med østvestorienterede gavle.

23. Israelsen 1975 s. 44.
24. Langhusenes oprindelige tagkonstruktioner er ikke bevaret, men de stærkt vinklede polygoner har næppe oprindeligt stået med en knækket gavltrekan, der i Danmark kun kendes fra polygoner med svagere kantning, eksempelvis Holmstrup (*Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001 s. 1809-1810).
25. I Albøge indgår to dekorerede kragsten i nordfacadens sokkel, mens to lignende optræder under koret i Tirstrup. Her indgår tillige et par vinduesmonolitter i sakristiet.
26. I Tirstrup er det østligste vindue blændet mens et sekundært vindue er indsat i sydfacadens vestligste fag.
27. Foruden sakristiet er der i renæssancen opført et kapel ved kirkens sydside, mens et våbenhus fra nyere tid er rejst foran stytetårnet som erstatning for et forsvundet foran norddøren. I Albøge er et våbenhus i nyere tid rejst foran langhusets syddør.
28. Døren til sakristiet er i nyere tid stærkt omdannet og blændet.
29. I sakristiets vestmur er brudt en dør, mens et vindue er indsat mod øst.
30. Kirketypen er eksempelvis også repræsenteret i Kirke-Skensved (Tune Herred, Københavns Amt) og i den nedrevne købstadskirke i Holstebro (*Danmarks Kirker*, Københavns Amt 1944-1951 s. 1102; Ringkøbing Amt, 1998 s. 179).
31. I dansk teglstensgotik har polsk skifte kun større udbredelse på Fyn.
32. Barner 1874 s. 116-165; Bøgh 2002 s. 11-12. Saxtorph 1997 s. 244 henfører det ene våbenskjold til Friis, hvis våben kan forveksles med Rosenkrantz. Kombinationen med Krognos og Lange taler imidlertid for Rosenkrantz.
33. Pontoppidan IV 1768 s. 302.
34. *Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968 s. 2903.
35. Saxtorph 1997 s. 217.
36. Christensen 1983 s. 70-71.
37. Bøgh 2002 s. 12-14.
38. I bl.a. Nimtofte optræder der i klokkestokværkets bagmure en række bomhuller der kun kan opfattes som levn fra et oprindeligt klokkeophæng.
39. Rester af et fontepodium er eksempelvis udgravet i Mørkøv Kirkes senmiddelalderlige tårn (Tuse Herred, Holbæk Amt) (*Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001 s. 798).
40. Den økonomiske forklaring er bl.a. fremsat i forbindelse med Skanderup Kirke (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968 s. 2888).

Litteratur

- Barner, Konrad: *Familien Rosenkrantz's Historie* I. Kjøbenhavn 1874.
- Beckett, Francis: *Danmarks Kunst. Gotiken*. København 1926.
- Bøgh, Anders: De ti bud ifølge Hr. Erik Ottesen Rosenkrantz. *Mentalitet & Historie* (red. C. Appel m.fl.), Ebeltoft 2002, s. 11-24.
- Christensen, Harry: *Len og magt*. Århus 1983.
- Danmarks Kirker*: København 1933.
- Israelsen, N.J.: *Johann Gottfried Hödrich – bygmester i Viborg*. København 1975.
- Johannsen, Hugo: På sporet af en vestsjællandsk muremester fra 1500-ernes første årtier. *Strejflys over Danmarks bygningskultur*, København 1979, s. 99-109.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Middelalderbyen Viborg*. Århus 1987.
- Mackeprang, M: *Vore Landsbykirker*. København 1920.
- Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas I-VII* (fotografisk optryk). Kjøbenhavn 1763-1781.
- Rasmussen, Poul & Gustav Albeck: *Ebeltoft Købstads Historie*. Ebeltoft 1951.
- Saxtorph, Niels M.: *Danmarks Kalkmalerier* (2. udgave). København 1997.
- Trap, J.P.: *Danmark I-XV* (5. udgave). København 1958-1972.
- Vedø, Mogens: Hvelvteknik – En studie i overribber. *Bygningsarkæologiske Studier* 1989, s. 77-79.